

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.04>

**ДИСКРЕДИТАЦІЯ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ В РФ
ТА НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ ВИБОРЧИХ
ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ**

Аналітична доповідь

*При повному або частковому відтворенні матеріалів цієї публікації
посилання на видання обов'язкове*

**Дискредитація системи електронного голосування в РФ та нові виклики
для впровадження цифрових виборчих технологій в Україні. Київ: НІСД. 2022. –
30 с.**

Автори:

Токар-Остапенко О. В. – головний консультант відділу розвитку політичної системи центру суспільних досліджень НІСД;

Павленко І. А. – завідувач відділу розвитку політичної системи центру суспільних досліджень НІСД.

Зміст

<u>Вступ</u>	4
<u>Вибори до Державної Думи РФ 2021 р. – загальні оцінки</u>	5
<u>Порядок дистанційного електронного голосування в РФ</u>	10
<u>Перебіг та результати електронного голосування</u>	12
<u>Висновки для України. Стратегія дій</u>	21
<i>Додаток 1. <u>Законодавче регулювання електронного голосування в РФ</u></i>	286
<i>Додаток 2. <u>Хронологія використання дистанційного електронного голосування на виборах у Російській Федерації</u></i>	318

Вступ

Вибори є однією з основних форм прояву демократії у країні – виявленням волі народу, конституційним способом формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Оскільки основним принципом демократичного врядування є створення належних умов для волевиявлення громадян та забезпечення адекватного представництва їх інтересів, у багатьох країнах тривають процеси з розвитку виборчих технологій із метою впровадження нових способів підвищення доступності, оперативності та комфортності процесу голосування, у тому числі – у спосіб упровадження системи голосування з дистанційним доступом.

Запровадження у виборчий процес нових технологій голосування є наслідком технологічного розвитку. Використання цих технологій має відповідати принципам демократичних виборів, не викликати у суспільства сумнівів у достовірності отриманих результатів голосування. Саме тому питання імплементації електронного голосування у демократичних країнах уже багато років супроводжується широкими фаховими та суспільними дискусіями. З одного боку, дистанційне електронне голосування (далі – ДЕГ)¹ – це усвідомлене майбутнє, а з іншого – джерело нових викликів і потенційних ризиків. Водночас, доки у демократичних країнах тривають обговорення та обережно накопичується досвід із застосування ДЕГ, авторитарні режими (такі, як, наприклад, РФ) можуть використовувати нові технології для вирішення питань збереження своєї політичної системи.

Сам термін «*електронне голосування*» (е-голосування; англ. *electronic voting, e-voting*) вперше уведено в ужиток ще у 1960-х рр. у США, де для голосування застосовувалися спеціальні перфокарти, що дозволяли комп'ютерній системі за допомогою оптичного сканування зчитувати інформацію про волевиявлення виборця². На відміну від США, електронне голосування в Європі почали застосовувати значно пізніше – на початку 80-х рр. ХХ століття. Загалом у світі використовують різноманітні системи електронного голосування. Чимало країн (Естонія, Канада, США, Індія та інші) практикують дистанційне електронне голосування, зокрема Інтернет-голосування. У зарубіжній виборчій демократичній практиці досі не визначено оптимальні технічні рішення з організації електронного голосування, єдиного стандарту ДЕГ досі немає. Розробники нових систем голосування намагаються вирішити основне завдання всіх виборів – унеможливити фальсифікації результатів. Незважаючи на популярність ідеї дистанційного електронного голосування у різних країнах, її реалізація майже повсюдно зустрічає проблеми. Досвід успішного використання інструменту Інтернет-голосування на європейських теренах поки що обмежується Естонією, адже після нетривалого застосування онлайн-голосування деякі країни (Франція, Німеччина, Нідерланди, Ірландія, Великобританія) повністю або тимчасово відійшли від такої практики, переважно через занепокоєння щодо кібербезпеки. Зростаюча кількість кібератак на системи електронного голосування підтверджує побоювання експертів. Однак, багато країн розглядають можливість запровадити онлайн-вибори у майбутньому, і кількість

¹ Термін «дистанційне (віддалене) електронне голосування» використовують у ситуації, коли виборець голосує за допомогою електронних засобів з будь-якого місця поза межами виборчої дільниці.

² Фонд развития электронной демократии. Стандарты совета Европы в области электронного голосования. URL : idemocracy.ru/projects/articles/43-стандарты-совета-европы-в-области-электронного-голосования.html

прихильників такого рішення у часи пандемії COVID-19 зростає, адже Інтернет-голосування є зручним рішенням для виборців, які фізично не можуть дістатися до виборчих дільниць.

На сьогодні існує широка підтримка запровадження електронного голосування в Україні Президентом України В. Зеленським. Така новація у виборчому процесі позиціонується як частка ширшої концепції «Держава у смартфоні». Указом Президента України від 19.07.2019 р. № 558/2019 «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг»³ одним із пріоритетних завдань визначено *започаткування можливості запровадження електронного голосування під час проведення виборів, референдуму*. У лютому 2020 р. під час презентації мобільного додатку «Дія» Президент озвучив амбітний виклик: *створити можливість голосувати (на президентських, парламентських чи місцевих виборах) за допомогою звичайного смартфона та Інтернету*⁴. 21 вересня 2021 р. під час свого візиту до США Президент України зустрівся з президентом корпорації Microsoft Бредом Смітом. На зустрічі обговорено залучення компанії Microsoft до розробки системи електронного голосування на виборах в Україні⁵.

Жодна з доступних сьогодні систем електронного голосування не є досконалою. Будь-які зміни у сфері виборів та виборчої системи – це дискусійний та складний процес, який передбачає ретельну підготовку, співпрацю та узгодження із зацікавленими сторонами. Розвиток системи електронного голосування тісно пов'язаний із довірою виборців до виборів і до демократичної системи загалом. *Неправильно реалізоване чи невдале рішення, негативний міжнародний досвід у сфері електронного голосування можуть затримати подальший розвиток цієї технології на роки*.

Найяскравішим прикладом стрімкої втрати довіри суспільства до системи онлайн-голосування є досвід її використання на парламентських виборах 2021 р. у РФ. За результатами опитування, проведеного «Левада-центром» (визнаний у Росії іноземним агентом), 45 % росіян вважають, що парламентські вибори в РФ були нечесними. Крім того, результати опитування продемонстрували, що рівень задоволення виборами є найнижчим з 2007 р. Повністю або швидше задоволені ними лише 46 % респондентів на противагу 50 % у 2016 р., 51 % у 2011 р. та 59 % у 2007 р.⁶ *При цьому 46 % опитаних росіян позитивно ставляться до електронного голосування, проте, майже стільки ж (41 %) – негативно*⁷.

Вибори до Державної думи РФ 2021 р. – загальні оцінки

У вересні 2021 р. у РФ відбулися вибори депутатів Державної думи РФ, глав дев'яти суб'єктів федерації (не рахуючи ще трьох, які обиралися місцевими депутатами), 39 регіональних законодавчих зібрань і місцевих органів влади. Голосування тривало три дні (17.09-19.09), формально – через коронавірусні

³ Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг: Указ Президента України від 19.07.2019 р. № 558/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5582019-28853>

⁴ Володимир Зеленський: Додаток «Дія» – це перший крок на шляху до побудови держави-сервісу. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-dodatok-diya-ce-pershij-krok-na-shlyahu-59633>.

⁵ Володимир Зеленський зустрівся з президентом корпорації Microsoft. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-zustrivsia-z-prezidentom-korporaciyi-mic-70761>

⁶ Опрос: рекордное число россиян считает выборы определенно нечестными. *BBC News. Русская служба*. 6 октября 2021 г. URL: https://www.bbc.com/russian/news-58815414?ocid=wsrussian.social.in-app-messaging.telegram.russiantelegram_edit

⁷ Итоги выборов. 5.10.2021 г. *Левада-Центр*. URL: <https://www.levada.ru/2021/10/05/itogi-vyborov/>

обмеження, щоб не створювати скупчення людей на виборчих дільницях. Загалом, виборчу кампанію в РФ вересня 2021 р. можна охарактеризувати як таку, що не відповідає демократичним стандартам. На підтвердження такого тлумачення розглянемо основні чинники.

1. **Криза та дефіцит електоральної довіри до партії влади («Єдиної Росії»), зачистка інформаційного простору РФ перед виборами («інформаційний блекаут»)**. Тема ерозії підтримки партії, крихкості її рейтингів (протестне голосування проти партії влади), «моральна зношеність» «Єдиної Росії» – зазначені проблеми все частіше ставали предметом обговорення в російському експертному середовищі. Чимало соціологічних опитувань напередодні виборів свідчили, що рейтинг підтримки партії коливається в межах 27–30 %⁸. При цьому влада тотально зачистила інформаційне поле, що звело до мінімуму агітацію за неугодні Кремлю політичні сили. Десятки незалежних ЗМІ та громадських організацій змушені були припинити свою діяльність після того, як їх визнали «іноземними агентами» або «екстремістськими» організаціями. Популярні блогери були піддані «профілактиці», і або залишили Росію (як от Федір Крашенніков), або посилили самоцензуру політичних оцінок. Очевидно, що вибори мали відбутись в атмосфері залякування критичних та незалежних голосів і ще до свого початку були позбавлені громадського контролю.

2. **Недопуск опозиції до виборчої кампанії, репресивне законодавство.** З політичної сцени Росії було усунуто всі більш-менш невідконтрольні Кремлю елементи (влада зробила все, щоб до виборчих бюлетенів не потрапили представники опозиції, які могли б конкурувати з її висуванцями): розгромлено політичні сили, спроможні на вуличні протести, їхніх лідерів і активістів ув'язнено або витиснуто з Росії (під загрозою кримінального переслідування змушені залишити Росію колишній депутат Думи Дмитро Гудков, соратниця Олексія Навального Любов Соболев). Додатково було звужене й без того обмежене пасивне виборче право – у травні 2021 р. Держдума ухвалила закон, який забороняв брати участь у виборах людям, котрі мали хоча б якийсь стосунок до організацій, визнаних екстремістськими – заборонено обиратися не лише тим, хто був членом «екстремістських організацій», а й тим, хто їх фінансував (наприклад, Фонду боротьби з корупцією, заснованого Олексієм Навальним, за минулу діяльність, що була законною на момент її здійснення; на довибори до Мосміськдуми не допустили політика Іллю Яшина, який ніколи навіть не працював у О. Навального; за співпрацю з екстремістською організацією зняли з виборів багатьох колишніх голів штабів О. Навального: Дмитра Цибірева з Саратова, Віолетту Грудіну з Мурманська, Ірину Фат'янову з Петербурга⁹). До вересневих виборів 2021 р. несистемна опозиція підійшла у максимально захищеному стані. Загалом, за оцінками незалежного Загальноросійського громадського руху на захист прав виборців «Голос», до виборів не були допущені 9 млн громадян РФ.

Відібрано тільки «потрібних» і «корисних» для влади кандидатів, яких підтримувала правляча партія «Єдина Росія», а висунуто й зареєстровано тільки таких кандидатів, які доповнювали «потрібних» і «корисних», забирали голоси у «непотрібних» (часто їх двійники) і створювали ілюзію вибору. Висунення

⁸ Опитування Фонду «Громадська думка» (URL : <https://fom.ru/Politika/10949>) та Всеросійського центру вивчення громадської думки, вересень 2021 року (URL : <https://wciom.ru/ratings/reiting-politicheskikh-partii/>).

⁹ «Скрытые» единоссы, «Умное голосование», явка : за чем следит на сентябрьских выборах. *BBC News. Русская служба*. 16 сентября 2021 г. URL : <https://www.bbc.com/russian/news-58561252>

кандидатів, котрі формально йшли на вибори не від «Єдиної Росії», але мали її негласну підтримку – тренд, який сформувався ще на попередніх кампаніях.

3. **Боротьба влади з головним конкурентом – «Розумним голосуванням».** В умовах авторитарного режиму, коли списки кандидатів на виборах відфільтровані, «Розумне голосування» Олексія Навального мало стати єдиним легальним способом протидії владі. У 2021 р. воно мало бути вперше використане по всій країні на вересневих виборах до Держдуми. За допомогою цієї системи опозиціонери планували отримати перемогу у 30–35 округах Москви, Петербурга, Новосибірська, Єкатеринбурга. За даними видання «Медуза», «Єдина Росія» для протидії «Розумному голосуванню» на думських виборах планувала використовувати висунення кандидатів-спойлерів, створення фейкового (дзеркального) сайту, фейкових ботів у Telegram та WhatsApp, проведення «формуючих опитувань», перетворення заходів опозиції на «цирк», радикалізацію та маргіналізацію їх вимог¹⁰. У боротьбі з проєктом «Розумне голосування» російська влада дійшла до протистояння з Google та Apple.

4. **Мобілізація виборців.** Аби вплинути на результати виборів, ще до їх проведення влада заохочувала виборців голосувати в «електронному форматі»: наприклад, серед учасників електронного голосування обіцяли розіграти автомобілі та квартири¹¹. Владімір Путін у своєму передвиборчому зверненні заявив, що «сучасні технології гарантують безпеку та надійність електронного голосування».

5. **Примус до участі в електронному голосуванні (так званий «гібридний адмінресурс»).** Незадовго до виборів були повідомлення про те, що працівників бюджетної сфери у відповідних регіонах змушували до голосування саме в електронному форматі¹². Зокрема опозиція наголошувала, що багато керівників підприємств насильно змушували співробітників реєструватися і віддавати свої коди та ключі. «Тому ми вважаємо, що це поле винятково адміністративного ресурсу, де забезпечать перемогу партії влади. Голосування на дільницях хоча б можна відстежити, залишаються докази у вигляді паперових бюлетенів»¹³. Крім того, на початку вересня «Медуза» повідомляла, що працівників бюджетних установ змушують масово реєструватися на ДЕГ і голосувати з комп'ютера відповідального співробітника під його наглядом¹⁴. До прикладу, керівництво структур підзвітних мерії Москви із 2 серпня вимагало від своїх співробітників зареєструватися на сайтах mos.ru і «ГосУслуги» та подати заяву на участь саме в електронному голосуванні на виборах¹⁵. Окрім участі самих співпрацівників, керівники вимагали надати дані трьох

¹⁰ «Цирк», «Умный голос» и «Полный вперед» – новая стратегия партии власти в Москве. На выборах в Госдуму «Единая Россия» надеется расколоть оппозицию, обмануть невнимательных и (как всегда) мобилизовать бюджетников. *Meduza*. 26 марта 2021 г. URL : https://meduza.io/feature/2021/03/26/tsirk-umnyy-golos-i-polnyu-vpered-novaya-strategiya-partii-vlasti-v-moskve?utm_source=twitter&utm_medium=main

¹¹ «Миллион призов»: участники онлайн-выборов смогут выиграть автомобили или квартиры. 12 августа 2021 г. URL : <https://www.mos.ru/news/item/94555073/>

¹² «Гібридний адмінресурс» вперше було застосовано під час електронних виборів до Мосміськдуми – 53 % серед тих, хто голосував електронно, були співпрацівниками бюджетних організацій.

¹³ Венедиктов объяснил поражение оппозиции «эффектом Трампа». Что не так с этим объяснением. *The Insider*. 20 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/antifake/245174>

¹⁴ Заходишь в аккаунт и голосуешь в присутствии старшего товарища. Почему российские власти с таким усердием продвигают электронное голосование? *Meduza*. 2 сентября 2021 г. URL : <https://meduza.io/feature/2021/09/02/zahodish-v-akkaunt-i-golosuesh-v-prisutstvii-starshego-tovarisha>

¹⁵ Це підтвердили співпрацівники Мосміськтрансу, Мосметро, Москоллектора, Департаменту капітального ремонту міста Москви, МФЦ Москви.

родичів та друзів із московською пропискою та реєстрацією на ГосУслугах – вони також мали проголосувати та звітувати¹⁶.

6. Обмеження функції громадського контролю та належного спостереження за виборчим процесом. Рішення ЦВК РФ провести голосування у триденному форматі¹⁷ позбавило сенсу «офлайнове» спостереження за їх проведенням, адже ні міжнародні, ні внутрішні спостерігачі апріорі не змогли б контролювати урни та бюлетені удень і вночі впродовж трьох діб. Забезпечити потрібну кількість цілодобових спостерігачів для такого тривалого голосування – нереально.

Спостерігати за виборами в РФ було запрошено СНД, ОБСЄ, ШОС, ПАРЄ, ПА ОДКБ, ПА ЧЕС, Парламентські Збори Союзу Білорусі й Росії, Міжпарламентську Асамблею Православ'я тощо. Загалом напередодні виборів підтвердили свою участь 249 міжнародних спостерігачів з 49 країн. *Кремль ухилився від послуг ОБСЄ – єдиної міжнародної організації зі стандартами, керівництвом та навичками (відпрацьованими роками) спостереження за електронними виборами*¹⁸. Провідна російська моніторингова організація «Голос» за місяць до парламентських виборів була визнана «іноземним агентом».

Прагнення обмежити спостереження втілювалося ще в одному рішенні Центральної виборчої комісії РФ. *Портал, через який раніше можна було спостерігати за тим, що відбувається на виборчих дільницях, закрили для загального доступу.* Відеокамери, встановлені на більшості виборчих дільниць після придушення масових протестів проти фальсифікацій 2011–2012 рр.¹⁹, було заблоковано для публічного доступу через Інтернет начебто через відсутність коштів на трансляцію. Як повідомляв телеканал «Дощ» із посиланням на ЦВК, трансляції мали вести на службовому порталі, доступ до якого мали тільки Центральна, регіональні, територіальні та дільничні виборчі комісії, а також кандидати і партії. При цьому кандидати могли подивитися записи тільки зі свого округу. Ті, хто мав право, або просто охочі спостерігати за процесом голосування, подивитися записи з дільниць не могли. При цьому на парламентських виборах 2016 р. близько 50 % дільниць було охоплено відеоспостереженням, а цього року їх понад 95 %. Що відбувалося на дільницях у ніч підрахунку голосів (з неділі 19.09 на понеділок 20.09) – не відомо.

7. Забезпечення масовості участі на виборах за рахунок виборців з тимчасово окупованих РФ ОРДЛО України. *Напередодні виборів до Держдуми РФ на тимчасово окупованих територіях України мешканцям масово почали видавати паспорти громадян Росії.* «Російських громадян» із тимчасово окупованих українських територій ОРДЛО – власників паспортів РФ (за деякими оцінками, для електронного голосування їх було зареєстровано близько 150 тис.) було приписано до Ростовської області, а не до іноземного виборчого округу, як мешканців невизнаної Придністровської Молдавської Республіки. Виборчих дільниць на непідконтрольних Україні територіях не було. Для онлайн-голосування мешканцям ОРДЛО потрібно

¹⁶ Московские власти заставляют бюджетников регистрироваться на онлайн-выборы в Госдуму. За пять дней на голосование записалось больше 300 тысяч человек. URL : <https://republic.ru/posts/101243>

¹⁷ Триденне голосування ввели у російську виборчу практику у 2020 р. під час плебісциту за «нову» конституцію під приводом дотримання карантинних обмежень. На думку вчених, які аналізують статистику російських виборів, під час голосування за Конституцію фальсифікації були рекордними.

¹⁸ Спостерігачі: майбутні вибори в Росії стануть найменш вільними за 20 років. URL : <https://ukrainian.voanews.com/a/rosiya-vybory/6220267.html>

¹⁹ На парламентських виборах у Росії у 2011 р. використовувалося відеоспостереження на виборчих дільницях. Камери зафіксували численні вкидання бюлетенів в урну на користь правлячої партії «Єдина Росія».

було отримати російський страховий номер, звернувшись в один із 255 «інфоцентрів» на Донеччині та у 141 – на Луганщині. Майже з усіх міст ОРДЛО на голосування до Ростовської області 17, 18 та 19 вересня мали їхати спеціальні безкоштовні потяги, машини та автобуси. В університетах студентів із російськими паспортами змушували відмічатись про те, як вони проголосують – дистанційно чи в Ростовській області; відмовитись було не можна²⁰.

8. Невизнання Євросоюзом та Україною російських «виборів» в ТОТ ОРДЛО та ТОТ АР Крим, м. Севастополь. В ухваленій 16 вересня 2021 р. резолюції Європарламент заявив, що репресії, котрі застосовує Кремль проти своїх політичних опонентів, та зловживання процедурами реєстрації «унеможлиблюють розмову про чесні парламентські вибори у вересні 2021 року... ЄС має бути готовим не визнати парламент Росії». Якщо вибори в Держдуму будуть визнані сфальсифікованими і такими, що не відповідають міжнародним стандартам, то євродепутати пропонували призупинити участь РФ у міжнародних організаціях з парламентськими асамблеями, передусім ПАРЄ²¹. Окремо в документі наголошено, що *Євросоюз має засудити проведення Росією виборів в «окупованому Криму» та не визнавати їхні результати.* Раніше з подібною заявою виступила Верховна Рада України.

Оголошення результатів голосування переносилось кілька разів, і, нарешті, вранці 21 вересня ЦВК РФ оголосила про підрахунок 100 % бюлетенів, поданих на виборах у Державну думу. За партійними списками перемогла партія «Єдина Росія», яка отримала 49,82 % голосів виборців, котрі брали участь у виборах. Крім неї у новий склад Думи пройшли чотири партії: КПРФ (18,93 %), ЛДПР (7,55 %), «Справедлива Росія» (7,46 %). У Думу вперше з 2003 р. пройшла партія «Нові люди» з 5,32 %. По одномандатних округах «Єдина Росія» перемогла в 198 з 225 округів. Крім того, в Думу пройшли п'ятеро самовисуванців. Явка на виборах, згідно з офіційними даними, склала 51,68 %²². Партія «Єдина Росія» зберегла конституційну більшість, отримавши 324 місця у Держдумі.

До виборів 2021 р. Кремль підійшов ігноруючи або явно недооцінюючи внутрішні політичні ризики, зростання соціального роздратування, втому від старих партій, а також набагато гостріше протистояння владі позасистемної опозиції. Фактично *єдиною відповіддю влади на зростаючі політичні загрози стала ставка на жорстке адміністрування виборів.* Важко уявити, що за таких умов російська влада дозволила б електронному голосуванню відбутися більш чесно, ніж на традиційних («паперових») виборчих дільницях. *Адже системи спостереження за електронним голосуванням просто не існує.* Електронне маніпулювання невидимими цифровими процесами набагато складніше виявити, якщо відсутня резервна система, яка фіксує голосування на папері.

Дослідники виборчого процесу відзначили ряд порушень і можливих фальсифікацій при проведенні онлайн-голосування. Результати ДЕГ помітно відрізнялися від звичайного голосування та вплинули на результат виборів. *Незгода з результатами виборів, підрахованими на основі електронного голосування, спонукала до проведення масових акцій протесту у Москві, Саратові, Єкатеринбурзі, Уфі, Волгограді та інших містах Росії.* Понад те, *створено коаліційний міжпартійний*

²⁰ Такого прессинга еще не было : как Донецк заставляют голосовать за Госдуму РФ. *Радіо Свобода. Донбас. Реаліті.* 14 вересня 2021 р. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/vybory-v-gosdumu-donetsk/31458128.html>

²¹ Європарламент : Росія Путіна – найбільший виклик безпеці Європи. URL : <https://www.dw.com/ru/evrodeputaty-rossija-putina-vyzov-bezopasnosti-evropy/a-59195100>

²² Предварительные итоги голосования по федеральному избирательному округу. *ЦИК РФ.* URL : http://cikrf.ru/analog/ediny-den-golosovaniya-2021/p_itogi/

комітет «За скасування ДЕГ», представники якого пообіцяли, що вуличні акції відбуватимуться щотижня доти, доки результати дистанційного електронного голосування не буде скасовано. У результаті десятки протестувальників притягнуто до адміністративної відповідальності та арештовано. Також КПРФ подала 29 позовів про визнання недійсними результатів електронного голосування у Москві.

У Європейському Союзі та окремих країнах Європи, Туреччині, США засудили вибори до Державної думи РФ, влаштовані на окупованих територіях України, а також вибори в Росії у цілому як недемократичні²³.

Порядок дистанційного електронного голосування в РФ

Згідно з Кодексом належної практики у виборчих справах, електронне голосування повинне відповідати вимогам безпеки та надійності: платформа, яка забезпечує можливість голосування та встановлює результати, має бути захищеною від зовнішніх втручань і має функціонувати надійно. Крім того, потрібно забезпечити таємницю голосування – крім виборця ніхто не повинен мати доступу до результату його волевиявлення. Також система електронного голосування має бути прозорою – повинна передбачатись можливість перевірки правильності її функціонування²⁴.

Кращому розумінню того, як відбувалось онлайн-голосування на вересневих виборах 2021 р. у РФ, сприятиме детальніший розгляд процесу дистанційного електронного голосування та його реалізації компонентами Програмно-технічного комплексу (далі – ПТК) ДЕГ. Згідно з Порядком дистанційного електронного голосування²⁵, для залучення до списку учасників дистанційного електронного голосування виборцю необхідно подати заяву на порталі «ГосУслуги». При цьому подати її можуть лише ті користувачі, які мають підтверджений і успішно зіставлений з реєстром виборців, учасників референдуму системи ДАС «Вибори», обліковий запис. Після подання заяви дані виборця ще раз проходять перевірку в ЦВК Росії та завантажуються до компоненту «Список виборців» ПТК ДЕГ. Процес завантаження супроводжується записом унікальних ідентифікаторів у блокчейн²⁶. Доступ до перегляду списку мають члени виборчої комісії та спостерігачі за допомогою спеціального автоматизованого робочого місця (далі – АРМ), розміщеного в приміщенні виборчої комісії.

У разі використання ПТК ДЕГ «візит» виборця на дільницю – це звернення користувача на Портал ДЕГ (сайт vybory.gov.ru). На сайті розміщено інформаційні матеріали про ті виборчі кампанії, що проводяться, відомості про кандидатів тощо, аналогічно до традиційних виборчих дільниць. Для проведення ідентифікації й автентифікації використовується Єдина система ідентифікації й автентифікації

²³ У Європі і США засудили російські вибори, зокрема в Україні. *Радіо Свобода*. 21 вересня 2021 р. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosija-vybory-jevropa-ukrajina/31469860.html>

²⁴ CDL-AD (2002) 023 rev Кодекс належної практики у виборчих справах. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ./ за ред. Ю. Ключковського. Київ, 2009. URL : <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf>

²⁵ О Порядке дистанционного электронного голосования на выборах, назначенных на 19 сентября 2021 года: Постановление ЦИК России от 20.07.2021 г. № 26/225-8 (ред. от 03.09.2021 г.). URL : https://rulaws.ru/acts/Postanovlenie-TSIK-Rossii-ot-20.07.2021-N-26_225-8/

²⁶ Блокчейн – це розподілена база даних, у якій зберігається інформація про кожну операцію, зроблену у системі. Дані зберігаються у вигляді ланцюжка блоків із записами про транзакції. Їх неможливо підробити, оскільки кожен новий запис здійснює підтвердження в уже наявних ланцюжках. Щоб підробити дані, потрібно змінювати інформацію в усіх інших блоках.

(ЄСІА) Порталу «ГосУслуги». Таким чином, зберігається загальна схема ідентифікації як під час подання заяви, так і під час участі у голосуванні.

Після цього починається *процедура анонімізації* – виборцю видається бюлетень, котрий не містить ніяких ідентифікаційних відміток: у нього немає номера, він ніяк не пов'язаний з виборцем, якому він виданий. При цьому основним завданням є реалізувати такий алгоритм анонімізації, щоб, з одного боку, неможливо було встановити ніякі ідентифікаційні дані користувача, а з іншого – надати можливість голосувати лише тим користувачам, які попередньо були ідентифіковані у списку. Для його реалізації в ПТК ДЕГ застосовано такий криптографічний алгоритм, як «сліпий електронний підпис».

Наступний етап – заповнення виборцем бюлетеня у місці, де неможливо побачити зроблений ним вибір. У разі використання ДЕГ – це особистий пристрій виборця. Для цього користувач ДЕГ спочатку переадресовується на інший домен (в анонімну зону), на якому і відбувається відтворення бюлетеня та обробка вибору користувача. Після переходу на екранну форму для участі у дистанційному голосуванні, учаснику ДЕГ потрібно підтвердити свою особу із використанням коду підтвердження. Код підтвердження формується за запитом учасника ДЕГ засобами ПТК ДЕГ і відправляється у вигляді SMS-повідомлення на номер телефону, вказаний у підтверженому обліковому записі користувача «ГосУслуг». Вихідний код, який виконується на пристрої користувача, спочатку відкритий – його можна побачити у браузері. Після того, як вибір зроблено, бюлетень, зашифрований на пристрої користувача із застосуванням спеціальної схеми шифрування, надсилається та записується у компонент «Розподілене зберігання та підрахунок голосів», побудований на базі блокчейн-платформи.

Одна з найважливіших характеристик протоколу – це неможливість дізнатися підсумки голосування до його завершення. На традиційній ділянці це забезпечується опечатуванням виборчої скриньки та контролем з боку спостерігачів, а у випадку ДЕГ – *шифруванням вибору виборця*. Алгоритм шифрування відкидає можливість розкриття результатів до завершення голосування. Для цього використовується *схема з двома ключами*: одним (*відкритим*) ключем, який відомий усім учасникам, проводиться шифрування голосу. Розшифрувати його цим же ключем не можливо, потрібен інший (*закритий*) ключ. Закритий ключ поділений між учасниками виборчого процесу таким чином, що кожен окрему частину ключа не можливо використати. Розпочати розшифрування можна лише після того, як закритий ключ буде зібрано. У даній системі процедура поділу ключів має кілька етапів: поділ частини ключа всередині системи, поділ ключа поза системою та формування загального публічного ключа. Після того, як ключ зібрано і завантажено, починається підрахунок результатів голосування для їх подальшої фіксації в блокчейні та оприлюднення²⁷.

У Москві створили *гібридну систему ДЕГ*, що складалася з інтерфейсу користувача (реєстрація, електронний бюлетень, авторизація через SMS), бекенду на серверах мерії (обробка запитів від користувача інтерфейсу; таймінг бюлетеня; маршрутизація повідомлень; логування подій; анонімайзер) та блокчейну (валідація зв'язки Користувач – Реєстрація; запис повідомлень сервера у смарт-контракти). Від першої ідеї до її реалізації минуло трохи більше, ніж півроку.

²⁷ Обзор системы дистанционного электронного голосования ЦИК РФ. URL : <https://vc.ru/rt/156189-obzor-sistemy-distancionnogo-elektronnogo-golosovaniya-cik-ru>

Перебіг та результати електронного голосування

Згідно з Постановою ЦВК РФ про порядок дистанційного електронного голосування (див. детальніше Додаток 1) передбачалось *два типи учасників ДЕГ*: 1) громадяни, що проживають у суб'єктах РФ, де проводиться ДЕГ; 2) громадяни, що отримали громадянство РФ за спрощеною процедурою. У зв'язку з цим у виборців окремих регіонів Росії з різних причин була можливість проголосувати онлайн. Функція електронного голосування була доступна у семи регіонах: Москві, Курській, Нижегородській, Ярославській (тут електронне голосування проводилося раніше), Ростовській (багато мешканців отримало паспорт громадянина РФ за спрощеною процедурою) та Мурманській (велика кількість громадян у відпустках) областях, а також у тимчасово окупованому РФ Севастополі (велика кількість громадян проживає не за місцем реєстрації). Для цього у шести регіонах застосовувалося дистанційне електронне голосування ПТК ДЕГ, розроблене «Ростелекомом» на замовлення ЦВК Росії, а в Москві використовували платформу, створену міським Департаментом інформаційних технологій.

Громадяни РФ могли подати заяви на участь у ДЕГ на Порталі «ГосУслуги». Ті, хто зареєстрований за місцем проживання у Москві, подавали заяви на mos.ru (для таких обов'язковою була наявність повного облікового запису на mos.ru, дані якого мали співвідноситися з даними ДАС «Вибори») або через Портал «ГосУслуги». Виборці, викреслені зі списку виборців за місцем проживання у зв'язку з поданням заяви для участі в ДЕГ, мали право брати участь тільки у дистанційному електронному голосуванні та не мали права отримати виборчий бюлетень на традиційній виборчій ділянці.

У регіонах, де було доступне електронне голосування, ним скористалося понад 90 % зареєстрованих для такого волевиявлення: за даними голови територіального виборчого ДЕГ Іллі Массуха, у регіонах в онлайн-голосуванні взяли участь 587 тис. 249 осіб, явка склала 92,4 %²⁸. Щоправда, у Ростовській області статистику взято з власної бази, без урахування власників російських паспортів в ОРДЛО. Окрім організації традиційного голосування (за різними оцінками, з окупованих районів Донбасу організовано понад 1400 рейсів у Ростовську область для голосування на виборах), *за попередніми даними, на цих виборах онлайн проголосували 150 тис. працівників бюджетної сфери та студентів з ОРДЛО*, за обов'язкової реєстрації на російському порталі «ГосУслуги», у 255 «інфоцентрах» на Донеччині та у 141 – на Луганщині²⁹. Загалом, за словами омбудсменки Людмили Денісової, участь у виборах до російської Держдуми 17–19 вересня взяли 230 тис. мешканців тимчасово окупованих територій Луганщини та Донеччини.

Відповідно до результатів електронного голосування, по всіх регіонах, крім Москви, «Єдина Росія» отримала приблизно 55 % голосів, що набагато більше, ніж прогнозували лояльні владі соціологічні служби. На більшості електронних ділянок у провладних кандидатів голосів більше, ніж на звичайних – електронне голосування визначило результат голосування.

У Москві з усіх виборців, котрі проголосували за три дні, половина зробили це дистанційно (в електронному голосуванні взяли участь понад 1,94 млн виборців із загальної кількості близько 7,44 млн зареєстрованих виборців), а підсумкова явка

²⁸ За три дні голосування в избирком ДЭГ из шести регионов поступило всего 15 обращений. URL : <https://tass.ru/politika/12454589>

²⁹ Як з ОРДЛО возили на вибори у Держдуму Росії (21.09.2021 р.). URL : <https://www.dw.com/uk/yak-vidbuvalysia-avtobusni-tury-i-yak-na-tse-vidreahuvav-zakhid/av-59252563>

zareestrovanih dlya distantsionnogo golosuvannya sklala 96,5 %. U Moskvi, de «Єдина Росія» програла у більшості мажоритарних округів на «паперових» виборчих дільницях, результати онлайн-виборів із незрозумілих причин не було опубліковано навіть до кінця підрахунку інших голосів³⁰. У спостерігачів та громадськості така ситуація викликала перші підозри у чесності виборів, адже точність і швидкість підрахунку голосів – це беззаперечна перевага ДЕГ.

Незгода частки опозиційних кандидатів із підсумками виборів до Держдуми в столичних одномандатних округах, де ДЕГ скоригувало результат не на їх користь, призвела до розробки двома депутатами Мосміськдуми законопроектів про відміну дистанційного електронного голосування. Автор першого законопроекту Сергій Митрохін («Яблуко») пропонує прибрати з федерального закону «Про гарантії виборчих прав» усі згадки про ДЕГ і спеціально зазначити, що при проведенні виборів можуть використовуватися лише паперові бюлетені. А Михайло Тимонов («Справедлива Росія») розробив проєкт федерального закону про визнання незадовільними результати експерименту щодо впровадження онлайн-голосування та про відмову від його подальшого застосування на виборах, зокрема президентських³¹.

Незважаючи на публічну критику ДЕГ, Центрвиборчком дійшов висновку, що онлайн-голосування потрібно зберегти, але проводити його за єдиними правилами. 24 вересня 2021 р. голова ЦВК Росії Елла Памфілова анонсувала створення єдиної системи онлайн-голосування³² та зазначила, що Москві доведеться перейти на федеральну платформу, яку випробували у шести регіонах. За словами Е. Памфілової, закон, що дозволяв столиці використовувати свою систему і проводити електронне голосування на mos.ru, «не безкінечний», а до результатів ДЕГ у Москві виникли питання, зокрема через багатогодинні затримки підрахунків³³. Вона наголосила, що в інших регіонах, де електронне голосування відбувалося на федеральній платформі, розробленій для ЦВК РФ Ростелекомом, «жодного зауваження чи скарги» не було, а результати «ні в кого не викликають сумнівів».

Приклад електронного голосування 2021 р. у Росії посилив гостроту наступних проблем, пов'язаних з віддаленим електронним голосуванням.

1. Складнощі гарантування дотримання принципів виборчого права.

Системи електронного голосування повинні розроблятися та функціонувати у такий спосіб, щоб забезпечувати постійне дотримання принципів демократичних виборів. Однак під час онлайн-виборів 2021 р. у РФ було **порушено принцип проведення виборів виборчими комісіями**³⁴ – замість виборчих комісій фактичним

³⁰ При цьому результати виборів у Москві різко змінилися після оприлюднення результатів електронного голосування, які опубліковано лише вдень 20 вересня. До цього на багатьох дільницях лідирували кандидати опозиційного проєкту «Розумне голосування».

³¹ Электронику хотят вычеркнуть из законов. *Коммерсантъ*. 28.09.2021 г. URL : <https://www.kommersant.ru/doc/5007079>

³² Памфилова исключила дальнейшее применение отложенного голосования в ДЭГ. *Интерфакс*. 24 сентября 2021 г. URL : <https://www.interfax.ru/russia/793340>

³³ Венедиктов заявил, что после анализа московской ДЭГ не выявлено следов взлома или вброса бюллетеней. *The Insider*. 23 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/news/245233>

³⁴ «Выборы та референдуми організують та проводять комісії. Втручання у діяльність комісій з боку законодавчих (представницьких) та виконавчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій, посадових осіб, інших громадян не допускається» (Ст. 3 Федерального закону № 67-ФЗ від 12.06.2002 р.).

організатором дистанційного електронного голосування на виборах у Москві був Департамент інформаційних технологій (далі – ДІТ). Дільнична виборча комісія дистанційного електронного голосування Москви вважалася виборчою комісією лише номінально відповідальною за проведення дистанційного електронного голосування.

Не було дотримано принципу рівного виборчого права – недосконалі методи вибору округів ДЕГ поставили у нерівне становище не лише кандидатів (кандидати в округах із ДЕГ змушені були застосовувати додаткові форми агітації для виборців ДЕГ, додатково контролювати проведення електронного голосування), а й громадян РФ, що проживали поза обраними округами проведення ДЕГ (що не сприяло полегшенню реалізації виборчих прав останніми).

Понад те, **обмежено принципи гласності** під час проведення виборів (через відсутність механізму перевірки дій ДІТ з боку кандидатів та їх представників) і **незалежності від кандидатів та партій**, що беруть участь у виборах (через відсутність гарантії незалежності співпрацівників ДІТ від окремих кандидатів у депутати).

Загальна вимога щодо таємності голосування, яка поширюється на всю процедуру (на етап до голосування, протягом заповнення виборчого бюлетеня, подання та передання виборчого бюлетеня, підрахунок голосів) **також була порушена**, про що детальніше – далі.

2. Забезпечення прозорості та труднощі спостереження.

Держава зобов'язана забезпечувати прозорість усіх аспектів електронного голосування. Складові частини системи електронного голосування повинні бути відкритими для цілей верифікації та сертифікації. Відповідно до російського законодавства система ДЕГ має бути сертифікована. **Програмне забезпечення ДЕГ (очевидно) не було сертифіковане.** На запит журналістів «Нової газети», чи сертифіковане обладнання та програмне забезпечення федеральної системи ДЕГ, чи можна ознайомитися із сертифікатами та розробленою для цього документацією, ЦВК РФ відповіла, що сертифікати та розроблена для сертифікації документація не будуть оприлюднені, оскільки вони містять інформацію «для службового користування»³⁵. Що стосується того, чи сертифіковане обладнання та програмне забезпечення московської системи ДЕГ, то відповіді взагалі не отримано, проте ще з виборів 2019 р. повідомлялося про відсутність у неї відповідної сертифікації.

Використання технології онлайн-голосування створює певні **проблеми під час спостереження за виборами**, адже вона реалізована так, що **ускладнює безпосереднє фізичне спостереження за важливими процедурами голосування**. Додаткові труднощі зумовлені тим, що така **технологія може бути не дуже зрозуміла широкому загалу звичайних спостерігачів**. З огляду на значну кількість дискусій, що ведуться нині з питання про потенційні переваги, а також труднощі, пов'язані з використанням нових технологій голосування (НТГ) при проведенні виборів, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДППЛ) приділяє підвищену увагу цим питанням у межах своєї діяльності під час спостереження за виборами. Для вирішення багатьох питань, пов'язаних з НТГ, часто потрібні спеціальні технічні знання та експертний досвід, і **головна відповідальність за вирішення таких питань покладається на аналітика з питань нових технологій голосування**, котрий працює в складі місії зі спостереження за виборами. **Такий аналітик місії ОБСЄ/БДППЛ на виборах у Росії мав відіграти**

³⁵ 0 ответов на 29 вопросов. ЦИК поставил рекорд в анонимной реакции на официальный запрос «Новой». *Новая газета*. 10 октября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/10/10/0-otvetov-na-29-voprosov>

провідну роль у спостереженні за використанням електронного голосування і оцінці такого використання під час виборів, а також в оцінці впливу цього компонента на процес у цілому. Потрібно було проаналізувати електронну ідентифікацію виборців, процеси проведення голосування, підбиття підсумків голосування та передачу голосів або результатів голосування для централізованого підбиття підсумків виборів.

Усі держави-члени взяли на себе зобов'язання, відповідно до Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ від 29 червня 1990 р., «запрошувати спостерігачів від будь-яких держав-учасниць ОБСЄ...». Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ подало заявку на направлення до Росії місії чисельністю 500 осіб (стільки ж, як на минулих виборах до Думи у 2016 р.): 80 експертів БДПЛ (довгострокових спостерігачів) і 420 (короткострокових) спостерігачів Парламентської асамблеї. Однак *російська влада, виправдовуючись боротьбою з COVID-19* (проте в інших аспектах карантинні обмеження в РФ уже рік як є мінімальними), *зменшила квоту спостерігачів до 50 осіб*³⁶. Від запропонованого символічного спостереження ОБСЄ відмовилася, аргументуючи, що такої кількості спостерігачів буде недостатньо для ефективного моніторингу виборів, а відтак вперше за останні 30 років не спостерігала за російськими виборами. За таких обставин *висококваліфіковані аналітики не були допущені до спостереження (як наслідок – не проаналізовано та не оцінено реальний вплив онлайн-голосування на процес у цілому), а вибори відбулися без вартого довіри міжнародного спостереження.*

*Внутрішні спостерігачі та представники опозиції у цілому негативно оцінили досвід проведення ДЕГ. На електронних виборчих дільницях перебували переважно «технічно необізнані» для такої роботи спостерігачі, однак були і винятки. До прикладу, Ілля Сухоруков, Микола Колосов*³⁷, котрі спостерігали за виборами в Москві у статусі членів ДВК дистанційного електронного голосування, а також інші члени електронного виборчого (Анна Лобонок) у Відкритому листі Олексію Венедиктову³⁸ (керівнику громадського штабу зі спостереження за виборами та одному з головних ентузіастів і пропагандистів електронного голосування) звернули увагу на виявлені ними факти, які обґрунтовано піддають сумніву достовірність отриманих результатів виборів.

3. Технічні проблеми функціонування системи електронного голосування.

*Система ДЕГ була застосована на виборах, незважаючи на недоліки під час тестування та недоопрацювання*³⁹. Крім того, причини збоїв у роботі системи ДЕГ Москви та реальний рівень втручання ДІТ встановити було не можливо через відсутність даних з боку Департаменту. *Ні виборча комісія, ні спостерігачі не мали жодного доступу до відповідної технічної інформації.* Згідно з даними служби підтримки ДІТ, електронне голосування було чесним, однак насправді перевірити це

³⁶ Росія обмежила доступ спостерігачів на виборах у Думу. *Дзеркало тижня*. 04 серпня 2021 р. URL : <https://zn.ua/ukr/WORLD/rosija-obmezhlila-dostup-sposterihachiv-na-viborakh-v-dumu.html>

³⁷ Боты с правом решающего голоса. *Новая газета*. 27 сентября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/27/boty-s-pravom-reshaiushchego-golosa>

³⁸ «Настоящие голоса попали в черный ящик». Открытое письмо членов электронного избиркома Алексею Венедиктову, руководителю общественного штаба по наблюдению за выборами. *Новая газета*. 28 сентября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/28/nastoiashchie-golosa-popali-v-chnyiy-iashchik>

³⁹ Детальніше : Отчет о результатах наблюдения за тестированием системы дистанционного электронного голосования (ДЕГ) ЦИК России 21 апреля – 14 мая 2021 г. URL : https://st.golosinfo.org/store/upload/doc/154923/154923_Otchet-test-DEG-1-2021.pdf

неможливо. Хоча О. Венедиктов заявив, що після аналізу московської системи дистанційного електронного голосування не виявлено слідів зламу чи вкидання бюлетенів⁴⁰, ІТ-фахівці, котрі проводили аналіз, спростували це, зазначивши, що *перевірити що-небудь у закритій системі, до якої немає доступу і щодо якої немає технічної документації, неможливо* (у відкритий доступ було викладено лише малу частку системи). Під час обговорення ДЕГ ІТ-фахівці у соцмережах висловлюють безліч важливих сумнівів у тому, як було реалізовано ДЕГ у Москві, знаходячи у ньому *істотні вади та можливості безконтрольного втручання у процес голосування*. Залишилось також невідомим, чи було надано відповідним виборчим комісіям московського та федерального ДЕГ доступ до приміщень, де розташовувалось устаткування ДЕГ, та хто контролював доступ до них; яким чином виборча комісія ДЕГ могла переконатися у незмінності програмного забезпечення та обладнання під час проведення голосування⁴¹.

Для виборців, які стикнулися з *технічними перешкодами для онлайн-голосування*, на звичайній дільниці проголосувати було вже неможливо через особливості процедури. Були проблеми з роботою веб-інтерфейсу та SMS-авторизацією, проте *всі скарги, що надходили до комісії від громадян, які хотіли проголосувати на ДЕГ, але не змогли, ДВК ДЕГ замість того, щоб розібратися по суті, перенаправляла в Департамент інформаційних технологій Москви*. За словами голови тервиборчого ДЕГ І. Массуха, за три дні голосування «до територіальної виборчої комісії було подано лише 15 звернень, з яких жодне не кваліфікувалось як скарга. Із них 13 звернень вирішено позитивно, у двох – допомогти виборцю було неможливо, оскільки він забув свій пароль для порталу ГосУслуг»⁴². Понад те, *не було алгоритму для обробки та реакції на електронні звернення*. У дні голосування не було створено умов для вирішення проблемних ситуацій у режимі онлайн. Тому виборець, котрий брав участь в електронному дистанційному голосуванні, змушений був писати скарги до виборчої комісії в офлайн режимі.

4. Ідентифікація і автентифікація учасників голосування.

Під час голосування потрібно забезпечити однозначну ідентифікацію виборців у такий спосіб, що їх можна безпомилково відрізнити від інших осіб. *Система ДЕГ не дозволяла достовірно встановити особу голосуючого*⁴³. Понад те, члени комісії *не мали доступу до баз, за якими можна було перевірити учасників електронного голосування*, адже перевіркою даних виборців займалися не члени виборчої комісії, а працівники ДІТ (заяви виборців щодо уточнення їхніх даних ДВК ДЕГ перенаправляла в ДІТ). Приміром, з автоматичного робочого місця голови виборчої комісії дільниці з електронного голосування не було доступу до інформації про те, з якої ДВК відкріпився виборець, якою є адреса його реєстрації. Зіставити дані з АРМ з

⁴⁰ Венедиктов заявил, что после анализа московской ДЭГ не выявлено следов взлома или вброса бюллетеней. *The Insider*. 23 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/news/245233>

⁴¹ 0 ответов на 29 вопросов. ЦИК поставил рекорд в анонимной реакции на официальный запрос «Новой». *Новая газета*. 10 октября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/10/10/0-otvetov-na-29-voprosov>

⁴² За три дня голосования в избирком ДЭГ из шести регионов поступило всего 15 обращений. URL : <https://tass.ru/politika/12454589>

⁴³ Голосувати могла стороння особа, маючи доступ до отримання авторизаційних SMS та знаючи логін / пароль від особистого кабінету; стороння людина могла тиснути на виборця, просто перебуваючи поряд у момент голосування.

даними з офлайн-ДВК було неможливо. Відтак, без участі працівників виборчкомів та спостерігачів у такій перевірці не можна бути впевненими у відсутності так званих фейкових акаунтів учасників ДЕГ, цифрових близнюків (осіб, які мають однакові ідентифікаційні дані) та у тому, що забезпечена автентичність та цілісність реєстру виборців.

Система у цілому виявилась не захищеною від реєстрації фейкових акаунтів, тиску на реальних виборців та голосування з облікових записів померлих людей («мертвих душ»). Для махінацій достатньо було змови Московської ДВК та ДІТ. Спостерігачі зафіксували непоодинокі випадки, коли виборці, які прийшли проголосувати паперовим бюлетенем, виявляли, що в їхній квартирі прописані, а потім виписані на ДЕГ незнайомі люди; окремі громадяни з немосковською пропискою одночасно подавали заяви на ДЕГ та голосування за місцем перебування у Москві й отримували фактичну можливість голосувати одразу трьома бюлетенями.

Таким чином, **одним із об'єктів маніпуляції стали реєстри виборців.** Науковці, котрі вивчали статистику російських виборів, зробили висновок, що результати електронного голосування в Москві були сфальсифіковані, а результати «Єдиної Росії», які оголосила ЦВК Росії, в цілому завищені. За оцінкою фахівця з електоральної статистики С. Шпилькіна, який уже понад 10 років займається аналізом електоральної статистики в Росії, під час виборів укинато близько 13,8 млн бюлетенів (або 50 % від реальної кількості голосів) за «Єдину Росію», без них показник правлячої партії склав би близько 32 % (як у 2011 р.), при явці 38 %⁴⁴ (як у 2016 р.), а не 51,68 %, як оголосила ЦВК. Тобто приблизно стільки ж, скільки передбачали соціологічні опитування.

Зазначене продемонструвало ще одну небезпеку електронного голосування, що викликає занепокоєння не лише фахівців, а й пересічних громадян-виборців – можливість **хибної ідентифікації** – ризик, що деякі особи з правом голосу будуть недопущені до голосування, а шахраї проголосують, не маючи на те права.

5. Необхідність гарантії таємниці волевиявлення громадян на кожній стадії обробки даних. Складність контролю самостійності та доброї волі виборця, відсутності примусу та маніпуляцій.

Дистанційне Інтернет-голосування стало **викликом для забезпечення таємниці голосування**, яка означає, що не повинно існувати можливості для встановлення зв'язку між поданим голосом і конкретним виборцем. Виборець має зробити свій вибір вільно, без будь-якої ймовірності примусу, залякування чи підкупу. **Волевиявлення виборців під час онлайн-виборів 2021 р. не було захищене від зовнішнього контролю.** Оскільки працівників бюджетних організацій Москви примушували до електронного голосування (зокрема до реєстрації напередодні виборів нових облікових записів на ГосУслугах для участі в ДЕГ, передачі своїх авторизаційних даних «відповідальним особам» тощо), а студентів із ОРДЛО з російськими паспортами змушували відмічатись про те, як вони проголосують, виборці були впевнені, що керівництво знає, як вони проголосували.

6. Забезпечення достовірності повідомлень із результатами волевиявлення.

Дані офіційного сайту спостереження за виборами під час голосування не відповідали даним спостерігачів. «Дамп бази» та інші дані брались не безпосередньо

⁴⁴ Електоральний аналітик оцінив об'єм вбросів за ЕР на виборах в 13,8 млн. URL : <https://www.dw.com/ru/jelektoralnyj-analitik-nazval-realnyj-rezultat-er-na-vyborah-v-gosdumu/a-59251513>

із системи ДЕГ, а з сайту observer.mos.ru⁴⁵, на який вони потрапляли через *неперевірюваний і неконтрольований членами комісії канал*. Понад те, із сайтом були значні проблеми, адже впродовж 17 вересня на ньому розміщувалась некоректна інформація (яка не збігалася з даними *ноди*⁴⁶ *спостерігача*), що повністю компрометувала його як джерело надійних даних.

Під час голосування у комісії та спостерігачів не було жодної інформації про перебіг голосування, окрім цифр явки та кількості тих, хто проголосував. Хеші – зашифровані повідомлення про дії виборця в системі (отримання бюлетенів, їх прийняття), дата і час транзакції були недоступні. На сайті ЦВК встановлено захист від автоматичного скачування даних виборів, вочевидь, щоб ускладнити статистичний аналіз їх результатів.

7. Захист можливості перевірки процесів отримання та підрахунку голосів, а також контролю за процедурою ДЕГ з боку безпосередніх учасників виборчої кампанії.

Голоси, подані через систему дистанційного електронного голосування, підраховувалися без незалежного контролю. Всупереч закону, доступ членів комісії до бази даних під час розшифрування голосів і після нього був припинений. У підсумку виборчі комісії електронного голосування повністю втратили контроль за ходом голосування, фактично не мали можливості перевірити не лише правомірність видачі бюлетенів, а і правильність підрахунку голосів (члени комісії не бачили, як бюлетені «виймають» з електронної скриньки, за них це робив чиновник з ДІТ Москви⁴⁷): не могли контролювати, що в блокчейн записуються саме ті повідомлення (голоси), які надходять від виборців (як мінімум все, що потрапило в систему ДЕГ після 20:00, могло зазнати будь-яких маніпуляцій); не мали змоги перевірити правильність розшифрування волевиявлення громадян. Блокчейн залишався підконтрольним лише ДІТ, а отже, організатори мали можливість: а) підмінити повністю весь блокчейн; б) замінити кілька останніх блоків; в) запустити кілька блокчейнів паралельно з різними результатами голосування⁴⁸.

«Шановні члени комісії, можете підтвердити достовірність підрахунку ось цих електронних голосів?», «Хтось бачив, як їх підраховували?», «Хтось із вас брав участь в підрахунках голосів?» – мені нічого виразного не відповіли», – так описав ситуацію із підрахунком електронних голосів спостерігач Денис Шендерович⁴⁹. Таким чином, ДВК ДЕГ не проводили безпосередній підрахунок голосів та складала протоколи за відомостями, отриманими з ДІТ. Спостерігачі могли бачити лише отримання цих відомостей, але не могли перевірити їх достовірність. Усі відомості, що могли б встановити, як відбувалося дистанційне електронне голосування, зберігалися у ДІТ Москви, а не ДВК ДЕГ. З огляду на «декоративну» роль ДВК ДЕГ,

⁴⁵ Щоб москвичі могли стежити за перебігом електронного голосування, їм було запропоновано використовувати спеціальний сервіс – обсервер. Він дозволяв переглядати всі дії, що відбувалися у блокчейні. Напередодні виборів 2021 р. розробники оновили інтерфейс обсервера та додали нові функції. Планувалось, що в оновленому сервісі можна буде відстежити 12 типів дій. Серед них – перевірка права користувача голосувати онлайн, видача бюлетеня, отримання голосу.

⁴⁶ Нода – спеціальний комп'ютер, з якого спостерігачі можуть стежити за процесом голосування.

⁴⁷ «Настоящие голоса попали в черный ящик». Открытое письмо членов электронного избиркома Алексею Венедиктову, руководителю общественного штаба по наблюдению за выборами. *Новая газета*. 28 сентября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/28/nastoiashchie-golosa-popali-v-chnyiy-iashchik>

⁴⁸ Чимало ІТ-фахівців висловлюються про ймовірність існування крім основного, так званого «тіньового блокчейна».

⁴⁹ Венедиктов объяснил поражение оппозиции «эффектом Трампа». Что не так с этим объяснением? *The Insider*. 20 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/antifake/245174>

оскарження їхніх дій не могло вплинути на перебіг голосування, а оскаржувати дії Департаменту спостерігачі не мали права.

Крім того, **всім спостерігачам також закрили доступ до системи**. Спочатку відмову у доступі пояснювали технічним збоєм, о 02:00 год. 20 вересня з'явилося пояснення розробників про ФСБ: ФСБшники «з метою безпеки» беруть участь у видачі ключа для доступу до ноди спостерігача, яка дозволяє побачити, як відбувається підрахунок голосів, і перевірити, чи не відбулася підміна. Цей ключ був відкликаний співробітниками ФСБ о 20:00 год. 19 вересня, після чого його нібито довелося виготовляти знову. Але *ніхто зі спостерігачів до цієї ноди доступу так і не отримав*: ні о другій ночі, ні о п'ятій ранку, ні о дев'ятій годині ранку, коли було опубліковано підсумкові протоколи у роздрукованому вигляді⁵⁰. Навіть на тих дільницях, де прохання спостерігача про доступ до ноди формально задовольнялось, такий «доступ» надавався лише за посередництва «фахівця» ДІТ⁵¹, як і, за словами Романа Юнемана, під час ДЕГ 2019 р.⁵². *Замість ноди спостерігачам показано тільки її веб-інтерфейс*.

На окрему увагу заслуговує **«зручність» ідентифікації та доступності для розшифрування результатів електронного голосування**. На сайті Московської міської виборчої комісії *результати онлайн-голосування на виборах до Держдуми опублікували у загальному масиві даних як відомості з окремих дільниць*. Щоб знайти результати онлайн-голосування, потрібно було вивчити списки дільниць у кожному з округів. При цьому «електронні» дільниці були не в усіх округах.

8. Необхідність гарантії коректного обліку кожного голосу, причому тільки одноразово (голос кожного виборця має бути враховано лише один раз).

Виборець повинен мати можливість пересвідчитись у тому, що його наміри точно відтворено у змісті поданого голосу та що запечатаний голос без змін надійшов до електронної виборчої скриньки. Однак російські **виборці не могли анонімно перевірити правильність обліку поданого ними голосу**, адже в останній момент розробники гібридної системи ДЕГ Москви відмовилися від створення сервісу для перевірки виборцем правильності обліку його голосу у системі.

Затягування з оприлюдненням результатів ДЕГ. Головне питання, яке турбувало як спостерігачів, так і виборців: чому після 20:00 год. вечора не з'явився електронний протокол? Згідно з офіційною версією, електронна машина цілу ніч «рахувала голоси», «голоси розшифровувалися», «рахувалися голоси тих, хто переголосував». Це сприймалося як нонсенс, адже на виборах до Мосміськдуми у 2019 р. результати ДЕГ було отримано вже через півгодини після закриття дільниць, на голосуванні за Конституцію у 2020 р. – через дві години. О. Венедиктов зазначив, що близько 300 тис. осіб скористалися правом переголосувати, тому нібито «машина не може підрахувати» швидко. На сайті моніторингу перебігу електронного голосування викладався «дамп» (вивантаження) з шифрованими результатами. У подібних базах

⁵⁰ 220 тисяч исчезнувших голосов – аномалии электронного голосования. *The Insider*. 20 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/news/245166>

⁵¹ Боты с правом решающего голоса. *Новая газета*. 27 сентября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/27/boty-s-pravom-reshaiushchego-golosa>

⁵² Написал о том, что такое «нода наблюдателя», о которой Алексей Венедиктов говорит как о чудо-способе контролировать ДЭГ, и о том, почему мы ничего не знаем о том, что происходило с электронными голосами после 20:00. URL : https://twitter.com/roman_yuneman/status/1439978670030995456

даних ця операція займає всього кілька хвилин⁵³. За словами О. Венедиктова, підсумки електронного голосування в Москві були підбиті ще о 04:00 год. ранку. При цьому протоколи результатів електронного голосування в Москві показали спостерігачам і відвезли в ТВК для того, щоб ввести в систему ДАС «Вибори». Протоколи сфотографував спостерігач Денис Шендерович, який підтвердив їх справжність⁵⁴.

Результати електронного голосування під час виборів до Держдуми у Москві стали відомі лише через 16 годин після закриття дільниць – пізніше, ніж результати голосування на звичайних дільницях і результати електронного голосування в інших регіонах країни. Отже, отримані аж о 09:00 год. 20 вересня результати ДЕГ – це профанація та дискредитація системи електронного голосування як такої.

Повинен дотримуватися принцип «одна людина – один голос», і для кожного виборця має враховуватись лише належна кількість голосів, передбачена законодавством (див. Додаток 1). **Функція «повторного (відкладеного) голосування» у тому вигляді, в якому вона була реалізована в Росії, виявилась шкідливою та небезпечною практикою.** Згідно з офіційними даними, було видано 1 943 590 бюлетенів для електронного голосування. При цьому зафіксовано 2 021 969 електронних голосів, тобто як мінімум двічі проголосували приблизно 78 тис. осіб. Якщо згадане вище твердження О. Венедиктова (що близько 300 тис. осіб скористалися правом переголосувати) вірне, то виходить, що близько 220 тис. осіб отримали електронні бюлетені, але не стали за ними голосувати – а це кожен десятий. Хоча заздалегідь повідомлялося, що від підробленого переголосування виборці були захищені верифікацією через SMS, проте, ще під час тестування системи ДЕГ виявлено функцію, яка дозволяла перемикає повідомлення через SMS на повідомлення через e-mail у окремих виборців. Оскільки члени комісії та спостерігачі не були допущені до серверів ДІТ, то перевірити, чи цю функцію не переключили або не видозмінили, було неможливо. Всупереч задекларованим обіцянкам, Департамент інформаційних технологій Москви відмовився надати дані щодо того, як проголосували виборці. Відтак, *встановити, як виборці користувалися функцією «повторного голосування» неможливо; тому не має підстав вважати, що вона, як планувалось, була використана як захист від примусу.*

Статистичний аналіз фізика М. Гонгальського показав, що, швидше за все, *основним механізмом фальсифікацій, який забезпечив перемогу провладних кандидатів, було «скручування» голосів опозиції через переголосування, і оцінив кількість «скрученого» у 250 тис. голосів⁵⁵.*

Як показали онлайн-вибори 2021 р. у Росії, результати електронного голосування можуть бути спотворені як на етапах запису, зберігання, так і підрахунку голосів. Спотворене збереження та підрахунок голосів є одним із найбільших викликів Інтернет-голосуванню.

⁵³ 220 тисяч исчезнувших голосов – аномалии электронного голосования. *The Insider*. 20 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/news/245166>

⁵⁴ «Результаты электронного голосования в Москве были подсчитаны еще ночью, почему они не опубликованы – вопросы к ЦИК» – Алексей Венедиктов. *The Insider*. 20 сентября 2021 г. URL : <https://theins.ru/news/245170>

⁵⁵ Мандаты пользуются вбросом. Только с помощью «переголосования» в Москве у оппозиции скрутили не менее четверти миллиона голосов и отдали их партии власти и ее кандидатам. *Новая газета*. 11 октября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/30/mandaty-polzuiutsia-vbrosom>

Все зазначене вище призвело до дискредитації виборчої кампанії : маніпуляції із голосуванням знизили рівень довіри до інститутів демократії та поставили під сумнів легітимність результатів голосування.

Висновки для України. Стратегія дій

Закритість та непрозорість системи ДЕГ у Росії, організаційні та технічні проблеми, аномалії у результатах голосування дискредитували таку форму волевиявлення і в довгостроковій перспективі перешкоджатимуть створенню позитивних сценаріїв суспільного сприйняття у тих країнах, які планують її ймовірне упровадження. Але зловживання авторитарними режимами новими виборчими технологіями не повинне спричинити повну відмову демократичних країн від упровадження ДЕГ у майбутньому.

Правильним, на нашу думку, є не відмова від стратегії впровадження з часом в Україні дистанційного електронного голосування, а врахування як іміджевих ризиків від його застосування (після дискредитації даної технології у РФ), так і вивчення допущених помилок. Серед *основних питань*, які істотно впливають на визнання легітимності обраної влади всередині суспільства : довіра громадськості, прозорість, таємниця голосування, унеможливлення залякування та голосування з примусу, надійні механізми ідентифікації та верифікації виборців; кібербезпека виборчого процесу.

Політика України, як демократичної країни, із впровадження ДЕГ має підкреслено відрізнятись від практики РФ. У зв'язку з викладеним, розглянемо *стратегію дій*, якої варто дотримуватися.

І. Формування суспільної довіри до застосування нових технологій у виборчому процесі.

Запровадження онлайн-голосування – елемент серйозної виборчої реформи, і ***прискорене впровадження такого виду голосування може мати більше недоліків, аніж переваг.*** Зміни варто здійснювати після ***ретельного вивчення та широкої суспільної дискусії*** (за участі всіх політичних партій, груп громадянського суспільства та експертів у відповідних галузях), обговорення цього питання у ВР та ЦВК України. Під час такого обговорення важливо ***переконатися***, що всі альтернативні пропозиції оцінено адекватно і ***електронне голосування є найбільш прийнятним варіантом розв'язання проблем у виборчому процесі.***

Допоки у суспільстві існує недовіра до традиційних форм голосування, вводити похашем, без ґрунтовної та належної підготовки електронне голосування – небезпечно, адже так можна підірвати довіру людей до результатів виборів. При цьому для ***формування суспільної довіри до нової системи голосування*** недостатньо, щоб вибори формально відповідали вимогам загального, рівного, вільного і таємного виборчого права, а ***принципово важливо, щоб виборці (суспільство) погодилися, що процес онлайн-голосування відбувається належним чином*** (не має підстав сумніватись у цьому), і цим підтвердили його легітимність. Це особливо важливо для першого досвіду застосування електронного голосування. Оскільки перший негативний досвід (або неналежна реакція на виявлені недоліки та загрози) може остаточно підірвати довіру виборців до запровадження нових технологій у виборчий процес. Опоненти системи онлайн-голосування можуть і будуть висловлювати заперечення, вказувати на слабкі сторони, формувати недовіру до системи та

потенційно до всього виборчого процесу. За таких обставин відновити довіру до онлайн-голосування буде складно.

Добре обізнані та підготовлені зацікавлені сторони легше повірять у нову систему голосування. Їхня довіра до системи електронного голосування повинна ґрунтуватися на основі добре зрозумілого (*юзабіліті системи Інтернет-голосування* – визначається як простота і зручність використання технології та її вивчення) та надійно реалізованого рішення. У даному контексті особливої ваги набуває **створення громадської підтримки нової системи голосування й освіта виборців та учасників виборчого процесу**. У зв'язку з цим ще до початку пілотування технології електронного голосування доцільно:

- забезпечити загальнодоступність інформації з питань упровадження електронного голосування;
- провести інформаційно-комунікаційні кампанії з метою роз'яснення громадянам сутності й переваг електронного голосування, зняття пересторог, а відтак – підвищення рівня довіри до нової системи голосування;
- *запровадити освітні програми*, спроможні охопити різні вікові та соціальні групи, *сформувані необхідні компетенції для використання нових технологій під час виборів*, а відтак – сприяти подоланню цифрового поділу українців та усуненню обмежень на право голосу; приміром, можна залучити профільні неурядові організації (IFES, EGAP, TAPAS, Асоціацію інноваційної та цифрової освіти) до навчання спеціалістів з органів влади та цифрової освіти громадян.

II. Впровадження електронного голосування через пілотні проєкти.

Виходячи з вищезазначеного, як і з того, що фальсифікації результатів онлайн-голосування у РФ мали широкий розголос в Україні й цей негативний приклад застосування технології дистанційного електронного голосування українським виборцям відомий значно краще, ніж позитивні практики демократичних країн, – ***швидке впровадження цього нового способу голосування у масштабах усієї країни видається вкрай ризикованим***. Поряд з тим, запровадження нових технологій у виборчий процес є неминучим майбутнім. Варто спочатку *створити власну «історію успіху»* – розпочати впровадження електронного голосування з окремих пілотних проєктів. З цих міркувань ***імплементация концепції ДЕГ на практиці може бути реалізована у вигляді пілотного проєкту для певної категорії виборців – наприклад, громадян України, які проживають або перебувають у день голосування за кордоном, з прийнятними ризиками***, оскільки охопить порівняно невелику частку електорату України. Така локальна практика впровадження та розвитку електронного голосування відповідає загальносвітовим тенденціям та європейським рекомендаціям.

Якщо технічна імплементация системи електронного голосування триватиме певний період часу (як мінімум рік), достатній для проведення тендеру, укладення контракту з його переможцем, розробки, тестування та сертифікації системи електронного голосування, то для її прийняття суспільством буде потрібно набагато більше часу. ***Соціальне сприйняття електронного голосування***, як свідчить зарубіжний досвід, *формується впродовж кількох електоральних циклів і найефективніше досягається завдяки поступовому розширенню пілотних проєктів*. Поступове впровадження ДЕГ під час невеликих пілотних проєктів (на місцевому / регіональному рівні, закордонному виборчому окрузі), що залучатимуть практичне тестування і передбачатимуть поступове розширення використання нових технологій від виборів до виборів. Такий підхід дозволить виявляти та усувати

можливі проблеми, а також сприятиме зміцненню суспільної довіри до системи електронного голосування.

III. Максимальне сприяння з боку держави спостереженню на виборах як незалежних внутрішніх, так і офіційних спостерігачів від іноземних держав, міжнародних організацій.

Не останню роль у визнанні легітимності результатів виборів (у тому числі й міжнародною спільнотою) відіграє належним чином організоване та проведене спостереження за їх підготовкою, перебігом та підбиттям підсумків. Згідно з Рекомендаціями Ради Європи CM/Rec (2017) 5 щодо стандартів електронного голосування «спостерігачі повинні мати можливість пересвідчитися в тому, що сама система електронного голосування спроектована та функціонує з дотриманням основних принципів демократичних виборів і референдумів. Відповідно спостерігачі повинні бути забезпечені, зокрема, доступом до інформації про програмне забезпечення, можливістю вивчати фізичні та електронні заходи безпеки на серверах, перевіряти та тестувати сертифіковані пристрої, мати доступ до сайтів та інформації, що надаються для дистанційного e-голосування, і тестувати їх, а також спостерігати за поданням електронних голосів та їх підрахунком»⁵⁶. Для адекватної оцінки електронного виборчого процесу до складу місій зі спостереження – як міжнародних, так і внутрішніх – обов’язково повинні входити аналітики з питань нових технологій голосування, діяльність яких передбачає наявність значних знань і експертного досвіду у сфері інформаційних технологій, кібербезпеки виборчих систем, а також знань про законодавство у галузі НТГ, що дозволить їм грамотно аналізувати всі аспекти застосування електронного голосування у виборчому процесі.

IV. Дотримання рекомендацій Ради Європи щодо запровадження електронного голосування.

Ураховуючи зазначене вище та отримані уроки з російського «досвіду», при проектуванні вітчизняної системи дистанційного електронного голосування було б корисним звернути увагу на таке.

– *Рекомендації Ради Європи щодо забезпечення достовірності результатів електронного голосування, відповідно до яких: система електронного голосування повинна забезпечувати, щоб кожен виборець міг подати лише належну кількість голосів, і щоб лише така кількість голосів кожного виборця зберігалася в електронній виборчій скриньці та була врахована у результатах виборів (II.9); якщо виборцю дозволено подати електронний голос кілька разів, то враховується тільки останній голос (II.9.a); якщо виборець має право проголосувати через більш ніж один механізм голосування, тоді зараховується тільки один голос (II.9.b); в усіх інших випадках повинні бути вжиті належні заходи, щоб запобігти поданню виборцем більше ніж одного голосу (II.9.c); в усіх випадках виборців чітко інформують щодо наявних можливостей голосування та щодо правил підрахунку голосів (II.9.d)*⁵⁷.

⁵⁶ Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec (2017) 5 on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers’ Deputies). URL : https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f

⁵⁷ Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec (2017) 5 on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers’ Deputies). URL : https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f

- Розроблені КМ Ради Європи **технологічні та організаційні механізми, які забезпечують таємницю голосу**, відданого через мережу Інтернет : електронне голосування має забезпечити таємницю волевиявлення на всіх етапах процесу голосування (IV.19); дані реєстру виборців мають бути чітко відокремлені від компонентів голосування (IV.19.a); система електронного голосування та будь-яка уповноважена сторона мають захистити дані автентифікації таким чином, щоб не уповноважені суб'єкти не мали можливості зловживати використанням, перехоплювати, змінювати чи іншим способом отримувати відомості про ці дані (IV.21); система електронного голосування не повинна надавати виборцю підтвердження змісту відданого голосу, яким би могли скористатися треті особи (IV.23); після подання голосу на екран не повинна виводитися жодна залишкова інформація, пов'язана з рішенням виборця (IV.23.b); перед голосуванням виборець має бути поінформований про можливі ризики щодо таємності дистанційного електронного голосування та рекомендовані заходи щодо їх зменшення (IV.23.c); виборець має бути поінформований щодо того, як видалити, де це можливо, сліди голосування з пристрою, на якому відбулося дистанційне голосування (IV.23.d); процес електронного голосування, особливо етап підрахунку голосів, має бути організований у такий спосіб, щоб унеможливити відстеження зв'язку між незапечатаним голосом і учасником голосування (IV.26); відомості про виборця мають бути відокремлені від відданого голосу на заздалегідь визначеному етапі процесу підрахунку голосів (IV.26.a); будь-яке декодування, необхідне для підрахунку голосів, має бути виконане якомога швидше після завершення часу, відведеного на голосування (IV.26.b)⁵⁸.
- **Розроблений Радою Європи перелік заходів, які мають полегшити використання системи Інтернет-голосування** : інтерфейс виборця в системі для голосування простий для розуміння та використання всіма виборцями (I.1); варіанти для голосування на будь-якому клієнтському пристрої оптимізовані під середнього виборця, який не має спеціалізованих комп'ютерних знань (I.1.a); виборці залучені до проектування систем електронного голосування, щоб виявляти обмеження та зручність використання (I.1.b); при розробці нових ІТ-продуктів необхідно зважати на їхню сумісність з уже наявними (I.1.c); система електронного голосування повинна бути розроблена у такий спосіб, щоб забезпечити особам з обмеженими можливостями та особливими потребами нагоду голосувати самостійно (I.2); інтерфейси для Інтернет-голосування мають максимально відповідати приписам, викладеним в Ініціативі Інтернет-доступності (I.2.b)⁵⁹.

V. Розробка захищеної, надійної, ефективної, технічно стійкої, відкритої для незалежної перевірки та легкодоступної для виборців системи е-голосування.

Світовий досвід переконує, що впровадження та ефективне використання електронного голосування потребують тривалої та узгодженої *співпраці держави, політичних та громадських організацій, експертної спільноти*. Важливими у даному контексті є такі заходи, як : 1) дозвіл компетентним особам, дослідницьким інститутам або організаціям громадянського суспільства проводити повномасштабні

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

та незалежні випробування обладнання для електронного голосування з урахуванням розумних обмежень (патенти, авторське право); такі випробування не повинні замінювати всеосяжні та відкриті процедури сертифікації; 2) упровадження правил, що запобігають можливим конфліктам серед постачальників програмного та апаратного забезпечення; 3) запровадження чіткого розподілу відповідальності між постачальниками, органами, що займаються сертифікацією, та керівництвом виборчих комісій з метою встановлення відповідальності та вжиття ефективних заходів у разі виникнення проблем з обладнанням для електронного голосування.

Електронна платформа для голосування повинна мати механізми ідентифікації, верифікації виборця, подання голосу, бути забезпеченою захищеними каналами отримання, зберігання та передачі інформації про голосування. Система онлайн-голосування має бути повністю перевіреною та гарантувати, що всі подані голоси будуть правильно враховані та розподілені, а таємниця голосування – надійно захищена. Що стосується згаданого раніше ризику хибної ідентифікації, то його можна мінімізувати у спосіб запровадження поєднання кількох етапів надійної ідентифікації. Як ідентифікаційні дані виборця можуть використовуватися ідентифікаційні карточки виборця, унікальні одноразові паролі, смарт-карти з вбудованою мікросхемою або інші засоби однозначної ідентифікації користувача як особи, яка має право голосувати на виборах. Водночас важливо належно інформувати виборців про те, як, наприклад, перевірити сертифікат офіційного сайту електронного голосування. Справжність бюлетеня дозволять перевірити електронні підписи, проставлені відповідною виборчою комісією дільниці з електронного голосування на виборчому бюлетені. Це, однак, не має порушувати таємниці голосування.

Зазначені вище недоліки системи ДЕГ у Росії мотивують до розробки в Україні системи електронного голосування з наскрізною та прикінцевою перевіркою. Достовірні результати у вітчизняній системі онлайн-голосування можна буде забезпечити у спосіб запровадження таких можливостей.

– *Наскрізної перевірки (E2E)*⁶⁰ – виборці та потенційні зовнішні аудитори матимуть можливість перевірити чи є оприлюднений результат виборів точним, тобто, чи відповідає він голосам, котрі віддали виборці.

Засобами контролю, що мають виявити будь-які несанкціоновані зміни у змісті голосу після того, як його було подано, стануть *індивідуальна верифікація* (коли виборець зможе пересвідчитись у тому, що його електронний голос було подано відповідно до волевиявлення та зафіксовано так, як він поданий) та *універсальна верифікація* (гарантує можливість публічної перевірки коректності підрахунку голосів). Таким чином забезпечується можливість перевірки точності результатів виборів усіма зацікавленими сторонами. Позитивним прикладом є естонська система Інтернет-голосування, яка використовує захищену ID-картку та можливість перевірки власного голосу.

⁶⁰ Системи E2E голосування часто використовують криптографічні методи для накладання підписів, які дозволяють виборцям перевіряти, що їхні голоси були підраховані саме так, як подані, не розкриваючи при цьому, за яких саме кандидатів було подано голос.

- *Прикінцевої перевірки (E2E²VV)*, яка викоринить фальсифікацію виборів завдяки наданню виборцям можливості перевірити не лише те, що їхні голоси були віддані належно, а також і те, що вони були коректно записані та підраховані⁶¹.

VI. Гарантування найвищого рівня кібербезпеки виборів.

У разі ухвалення рішення про застосування у виборчому процесі електронного голосування потрібно звернути увагу на *питання кібербезпеки виборів*, яке набуло надзвичайної гостроти у період «гібридної війни» з Росією та трансформації демократій, зумовленої пандемією COVID-19. Адже джерело хакерських загроз як для офіційного сайту електронних виборів, так і ІТ-системи ЦВК може знаходитися як усередині уповноважених органів організації Інтернет-голосування⁶², так і надходити ззовні, зокрема від вороже налаштованої іноземної держави. Росія періодично втручається в електронні системи України, паралізуючи державні електронні ресурси, банківські системи, серйозних атак зазнавали й ІТ-системи ЦВК України. Це означає, що потенційно Росія може втрутитися і в систему онлайн-голосування, дискредитуючи результати виборів в Україні. Серед *потенційних загроз кібербезпеці виборів* варто врахувати такі можливі сценарії, як створення фальшивих серверів (наприклад, таких, що імітують офіційний сервер через використання доменного імені, подібного до доменного імені офіційного сервера); пошкодження серверного коду (зокрема з використанням зловмисного програмного забезпечення – зловмисне хакерство). Про виявлені атаки на систему голосування потрібно негайно повідомляти, обов'язково їх реєструвати та негайно вживати заходи щодо їх усунення та попередження наступних.

Окрім технічних уразливостей, системі Інтернет-голосування може загрозувати також *людський фактор*⁶³. Задля запобігання таким випадкам під час онлайн-голосування, *виборчі комісії мають розуміти та довіряти технологіям для голосування*, що забезпечуються ретельним оцінюванням та навчанням персоналу, який організовує голосування. У зв'язку з цим вкрай важливо *передбачити розробку цільових навчальних програм і проведення тренінгів*, пов'язаних з конфігурацією нового обладнання та програмного забезпечення, потенційними ризиками і загрозами для кібербезпеки виборів, методами протидії їм; *обов'язкове навчання членів виборчих комісій та їх сертифікацію*.

Таким чином, *впровадження дистанційного електронного голосування потребуватиме забезпечення найвищого рівня кібербезпеки*. Система Інтернет-голосування повинна бути захищена від несанкціонованого проникнення ззовні й маніпуляцій з голосами виборців. *Безпека виборів, як і впевненість суспільства у*

⁶¹ Rabin, M. O., Rivest, R. L. Efficient End to End Verifiable Electronic Voting. Employing Split Value Representations. URL : <https://people.csail.mit.edu/rivest/pubs/RR14b.pdf>

⁶² Саме так, на думку ІТ-фахівців, відбувались «вкидання бюлетенів» співпрацівниками ДІТ у блокчейн під час ДЕГ у Москві: «...якщо ти організатор виборів, ти можеш це робити. Цим же ключем, наприклад, підписуються повідомлення від організаторів виборів – повідомлення про те, що створено голосування, що зареєстровані якісь виборці, цим ключем підписується видача бюлетенів, і завершення голосування теж з цим же самим ключем. Якщо ви маєте доступ до цього ключа, то можете все це робити». Детальніше : Пошли на крайні химеры. Как в блокчейне скрестить голос за оппозицию с вбросом за власть? Результаты эксперимента программиста Петра Жижина. *Новая газета*. 17 октября 2021 г. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2021/10/17/poshli-na-krainie-khimery>

⁶³ Апплгейт М., Чануссот Т., Басистий В. Інтернет-голосування : питання до розгляду. Загальний огляд для органів управління виборами. URL : <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-White-Paper-Applegate-Chanussot-Basysty-%E2%80%9898Considerations-on-Internet-Voting%E2%80%99-Mar-2020-Ukr-1.pdf>

можливості її гарантувати, мають бути ключовими факторами, на які доцільно зважати ще на етапі пілотування системи Інтернет-голосування.

Аналіз використання ДЕГ під час вересневих виборів до Держдуми РФ продемонстрував, що такий механізм голосування породжує ряд ризиків. Передусім виклики стосуються технічних аспектів системи голосування, пов'язаних із програмним забезпеченням або обладнанням (неправильний код, який може призвести до помилок під час голосування або підрахунку голосів; хибна ідентифікація виборця; оприлюднення голосів; порушення у процесі передачі, збереження та підрахунку голосів; переривання, припинення роботи, перевантаження системи; збій у роботі обладнання), які у найгіршому випадку можуть повністю скомпрометувати голосування. Такі недоліки онлайн-голосування часто розглядають як основні у політичному та соціальному середовищі з недостатнім рівнем довіри та прозорості. Зважаючи на можливість упровадження електронного голосування в Україні, основним стейкхолдерам варто проконсультуватися з експертами, щоб зрозуміти, як можна мінімізувати зазначені ризики. Наприклад, зменшити потенційні недоліки ДЕГ допоможуть тестування захищеності й надійності апаратного та програмного забезпечення системи Інтернет-голосування із максимальним навантаженням та перевіркою на різноманітні ризики ще на етапах розроблення та пілотування. А належним чином реалізовані найновіші рішення щодо кібербезпеки та відповідні організаційні заходи мають бути достатніми для захисту системи ДЕГ.

Додатки

Додаток 1

Законодавче регулювання електронного голосування в РФ

Електронне голосування почало розвиватися в Росії кілька років тому. Передусім розвиток системи електронного голосування під час виборів у Росії зумовлений зростаючою потребою удосконалення виборчого процесу, підвищення його прозорості, підзвітності, зручності та технологічності. Варто згадати, що працівники ЦВК РФ як представники держави-члена Ради Європи брали участь у розробці єдиних міждержавних стандартів процедур електронного голосування, а також розробці проекту стандартів електронного голосування для його подальшого затвердження Комітетом міністрів РЄ – Рекомендації Rec (2004) 11 Комітету міністрів РЄ державам-членам з правових, організаційних і технічних стандартів електронного голосування⁶⁴. Цей документ став першим у сфері міжнародно-правового регулювання стандартів електронного голосування.

Система правового регулювання електронного голосування РФ характеризується відносною новизною, оскільки ті чи ті її елементи вводились у міру розвитку відповідних технологій та проведення експериментів у цій сфері. На першому етапі розвиток правових основ електронного голосування здійснювався завдяки точкового залучення окремих норм до діючих актів виборчого законодавства. У рамках російського законодавства про вибори – у законі № 67-ФЗ «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації»⁶⁵ – визначено порядок застосування, а також власне термін «електронне голосування»: *електронне голосування* – голосування без використання бюлетеня, виготовленого на паперовому носії, з використанням технічного засобу (підпункт 62 ст. 2 в редакції Федерального закону від 29.05.2019 р. № 104-ФЗ); *дистанційне електронне голосування* – голосування без використання бюлетеня, виготовленого на паперовому носії, з використанням спеціального програмного забезпечення (підпункт 62¹ ст. 2 введений Федеральним законом від 23.05.2020 р. № 154-ФЗ). Рішення про проведення електронного голосування ухвалюється ЦВК РФ або за її дорученням відповідною виборчою комісією суб'єкта РФ. *Порядок електронного голосування, підрахунку голосів виборців, учасників референдуму і встановлення підсумків голосування на виборчій дільниці, дільниці референдуму, а також особливості встановлення комісіями вищого рівня підсумків голосування і визначення результатів виборів, референдуму з урахуванням підсумків електронного голосування встановлюються ЦВК РФ* (п. 15 ст. 64 в ред. Федерального закону від 02.10.2012 р. № 157-ФЗ).

⁶⁴ Rec (2004) 11 Recommendation on legal, operational and technical standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004) and explanatory memorandum. URL: [https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec\(2004\)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf](https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec(2004)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf)

⁶⁵ Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации: Федеральный закон от 27.09.2002 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102076507&showsearch=>

Перед виборами до Держдуми РФ 2021 р. ЦВК РФ ухвалила спеціальну постанову про порядок електронного голосування⁶⁶. У цій постанові визначено правила реєстрації на ДЕГ та складання списків онлайн-виборців, порядок контролю за їхніми голосами та складання підсумкових протоколів, окремий пункт присвячено спостереженню. Крім того, окремо прописувалася можливість використовувати в Москві опцію «відкладеного голосування».

Основні вимоги, які висуваються до будь-якої системи для голосування, у цілому однакові як для традиційного паперового голосування, так і для дистанційного електронного голосування. Їх також визначено згаданим вище Федеральним законом від 12.06.2002 р. № 67-ФЗ (ред. від 31.07.2020 р.): голосування на виборах і референдумі є таємним, унеможлиблює будь-який контроль за волевиявленням громадянина; можливість голосування має надаватися лише тим особам, які мають активне виборче право на цьому голосуванні; один виборець – один голос, не допускається «подвійне» голосування; процес голосування має бути відкритим і гласним для виборців і спостерігачів; повинна забезпечуватися незмінність поданого голосу; має бути відсутня можливість підрахувати проміжні результати голосування до його завершення.

У 2020 р. у рамках так званої «цифрової реформи» виборчого законодавства ухвалено Федеральний закон № 151-ФЗ від 23.05.2020 р. «Про продовження на 2020 рік експерименту з голосування на цифрових виборчих дільницях на додаткових виборах депутатів Державної думи Федерального Зібрання РФ сьомого скликання і виборах в органи державної влади». Цей Закон встановив, що «для громадян РФ, які у день виборів до органів державної влади суб'єкта РФ знаходяться поза місцем свого проживання, але в межах відповідної території суб'єкта РФ, і наділені активним виборчим правом на вказаних виборах, цим Законом передбачена можливість реалізації активного виборчого права, у тому числі по одномандатному виборчому округу, на цифровій виборчій дільниці». Закон визначає поняття «цифрова виборча дільниця», а також те, що використання цифрових виборчих технологій здійснюється на всіх стадіях організації виборів.

Розглянемо нормативні акти, що легалізували систему дистанційного електронного голосування Москви.

1) «Разовий» Федеральний закон від 29.05.2019 р. № 103-ФЗ «Про проведення експерименту з організації та здійснення дистанційного електронного голосування на виборах депутатів Московської міської Думи сьомого скликання» (термін дії Закону пізніше продовжено до кінця 2021 р.). Цей документ став новим етапом у розвитку правових основ електронного голосування та запровадив поняття ДЕГ, визначив повноваження виборчкомів у межах експерименту та порядок зберігання інформації про підсумки голосування.

2) Федеральний закон від 23.05.2020 р. № 152-ФЗ «Про проведення експерименту з організації та здійснення дистанційного електронного голосування в місті федерального значення Москві». Закон також закріплював зазначені ключові моменти.

⁶⁶ О Порядке дистанционного электронного голосования на выборах, назначенных на 19 сентября 2021 года : Постановление ЦИК России от 20.07.2021 р. № 26/225-8 (ред. от 03.09.2021 р.). URL : https://rulaws.ru/acts/Postanovlenie-TSIK-Rossii-ot-20.07.2021-N-26_225-8/

3) Закон міста Москви № 18 «Про проведення експерименту з організації та здійснення дистанційного електронного голосування на виборах депутатів Московської міської Думи сьомого скликання».

4) Положення, затверджене рішенням Мосміськвизборчкому від 18.07.2019 р. № 102/3 «Про порядок дистанційного електронного голосування на виборах депутатів Московської міської Думи сьомого скликання».

5) Закон міста Москви від 10.06.2020 р. № 10 «Про проведення експерименту з організації та здійснення дистанційного електронного голосування» – Закон про проведення ДЕГ на виборах до міських органів влади та органів місцевого самоврядування. Цей документ теж має експериментальний характер, але терміни його дії не вказано. Тобто, незважаючи на заяву Голови ЦВК РФ Елли Памфілової про подальше проведення федерального ДЕГ на єдиній платформі, Москва, як і раніше, матиме можливість проводити регіональні та муніципальні вибори, використовуючи свою власну систему. На найближчі роки заплановано дві виборчі кампанії : у 2022 р. відбудуться вибори муніципальних депутатів, а у 2023 р. – вибори мера столиці.

Хронологія використання дистанційного електронного голосування на виборах у Російській Федерації

Практика застосування стаціонарного електронного голосування у РФ досить широка, тоді як дистанційне електронне голосування донедавна мало експериментальний характер. Зокрема у Росії проводилися експерименти, пов'язані з електронним дистанційним голосуванням як через Інтернет, так і за допомогою мережі мобільного зв'язку.

Електронне голосування через Інтернет відбувалося з використанням спеціальних дисків, які роздавали виборцям. Першим досвідом застосування такої технології у російській електоральній практиці став експеримент під час муніципальних виборів у місті Новомосковську Тульської області у жовтні 2008 р. У 2009 р. аналогічний експеримент проводився у Волгоградській та Томській областях⁶⁷. Випробувавши систему на практиці, ЦВК РФ відмовилась від подальшої роботи у цьому напрямі. Причиною такого рішення стала невпевненість у системі безпеки (проблеми, пов'язані із захистом дисків для електронного голосування від копіювання, адже вони нічим не відрізнялися від дисків з ліцензійними програмами, музичною або відеопродукцією, а отже, могли бути «зламани» та незаконно розтиражовані).

Більш успішним визнано експеримент із використанням телефонів мобільного зв'язку стандарту GSM-900/1800, який проводився у місті Райдужному Володимирської області (2009 р.), а також у рамках 1-го Тульського молодіжного освітнього форуму «Селістарт» та Всеросійського молодіжного освітнього форуму «Селігер-2009». Використання мобільного телефону для голосування виявилось більш захищеним з технічної точки зору та зручнішим, оскільки у важкодоступних районах Інтернету немає, а мобільний зв'язок, як правило, працює. Однак і цей спосіб голосування мав недоліки, серед яких – запуск надісланої програми потребував певного мінімуму ресурсів, які були далеко не у кожного власника телефону. Для вирішення цієї проблеми передбачили додаткові мобільні телефони з уже встановленим програмним забезпеченням, які видавалися виборцям разом із індивідуальним пін-кодом прямо на виборчій дільниці⁶⁸. Очевидно, що у разі проведення загального дистанційного голосування на муніципальних чи регіональних виборах, додаткових телефонів знадобилося б дуже багато. Тому перспективи такого способу організації голосування виявились дуже сумнівними.

⁶⁷ Чуров В. Е. Электронное голосование – обеспечение баланса между доступностью голосования и доверием граждан к системам голосования. Роль политических партий в политическом процессе : материалы семинара ОБСЕ. Варшава, 2011. URL : http://www.cikrf.ru/news/relevant/2011/06/01/churov_electron.html

⁶⁸ Баранова Е. Электронное голосование. *Интернет-журнал по широкополосным сетям и мультимедийным технологиям*. URL : <http://www.telemultimedia.ru/art.php?id=37>

Однак, на думку колишнього голови ЦВК РФ В. І. Чурова, підсумки експериментів «показали правильність обраного напрямку, необхідність продовження експерименту, вирішення технічних проблем, удосконалення нормативної бази»⁶⁹.

Ідея впровадження Інтернет-голосування отримала безпосередню підтримку В. Путіна 14 липня 2015 р. під час дискусії у рамках Всеросійського молодіжного освітнього форуму «Територія смислів»⁷⁰.

Наступний експеримент відбувся у 2019 р. – у лютому до Держдуми було внесено законопроект «Про проведення експерименту з організації та здійснення дистанційного електронного голосування на виборах депутатів Московської міської Думи сьомого скликання» (створення в Москві цифрових дільниць для голосування на виборах у суб'єктах Росії)⁷¹. Організацією експерименту займався Департамент інформаційних технологій (ДІТ) Москви. Фахівець із криптографії з Франції П'єррік Годрі 14 серпня 2019 р. опублікував статтю про те, як за 20 хвилин можна обійти шифрування системи Інтернет-голосування на майбутніх виборах до Мосміськдуми і про можливі наслідки такої вразливості⁷². Однак, уже у вересні 2019 р. на виборах до Московської міської Думи провели дистанційне електронне голосування на офіційному сайті мерії Москви. В експерименті взяли участь лише деякі округи (1, 10, 30): 1) Зеленоград; 2) Бібірево, Ліанозово, Сєверний; 3) Центральне та Південне Чертаново. В останній момент розробники відмовилися від створення сервісу для перевірки виборцем правильності обліку його голосу у системі, а спостерігачі не отримали ключ для розшифрування голосів і повний доступ до коду системи, що у результаті створило труднощі для спостереження за ходом голосування. У єдиний день голосування (8 вересня) через збої системи виборцям не видавалися електронні бюлетені, статистика голосування не оновлювалася. Працівники ДІТ кілька разів самостійно відключали і знову запускали систему, в ручному режимі зв'язувалися з виборцями, які не могли проголосувати, телефонуючи і розсилаючи їм SMS-повідомлення (таким чином було порушено таємницю голосування, а відтак міг чинитись тиск на виборців), повторно видавали бюлетені⁷³. Згідно зі статистикою ЦВК РФ, було подано 11,2 тис. заяв, проголосувало 10,2 тис. виборців, явка на дільницях ДЕГ становила понад 90 % (від тих, хто подали заяви), 9,95 % – від загальної кількості тих, хто брав участь у голосуванні.

Як зазначили в ДІТ, вибори відбулися під контролем з боку влади: «Ми розуміємо, що зараз наша система голосування виглядає не зовсім як класичний блокчейн-кейс, так як вона контролюється з боку органів виконавчої влади». *Результати експерименту визнані експертним співтовариством, спостерігачами та політичною опозицією спірними.* Олексій Навальний жорстко критикував його: аналіз

⁶⁹ Доклад Председателя ЦИК России В. Е. Чурова на X Международных Лихачевских научных чтениях «Выборы как политический институт в современном многополярном и мультикультурном мире». Сайт ЦИК РФ. URL : http://www.cikrf.ru/about/board/int/churov/churov_vistuplenie.html

⁷⁰ Стенограмма встречи Президента России с участниками смены «Молодые учёные и преподаватели в области IT-технологий» в рамках Всероссийского молодежного образовательного форума «Территория смыслов» 14 июля 2015 г. URL : <http://kremlin.ru/events/president/news/49985>

⁷¹ В Госдуму внесли законопроект о тестировании электронного голосования в Москве. *Ведомости*. URL : <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2019/02/26/795201-elektronnogo-golosovaniya>

⁷² Пьеррик Годри, взломавший систему интернет-выборов в Москве : «Лучше ее вообще не использовать». *BBC News Русская служба*. 16 августа 2019 г. URL : <https://www.bbc.com/russian/features-49371829>

⁷³ Онлайн-голосование в Москве дважды приостанавливали из-за сбоя. *Коммерсантъ*. 08.09.2019 г. URL : <https://www.kommersant.ru/doc/4086901>

показав, що результати, отримані на «електронних» дільницях і звичайних, відрізнялися. У всіх виборчих округах, що брали участь в експерименті, відсоток виборців, котрі проголосували за самовисуванців, які згодом увійшли до фракції «Єдиної Росії», на «електронних» дільницях виявився вищим, ніж на звичайних. Зокрема, у 30 виборчому окрузі (Центральне та Південне Чертаново) зафіксовано «аномальні результати»⁷⁴: незважаючи на перемогу на звичайних дільницях незалежного кандидата Романа Юнемана (29,99% «паперових» голосів), за підсумками дистанційного електронного голосування мандат отримала кандидатка від влади Маргарита Русецька (47,12% «електронних» голосів). Роман Юнеман разом з експертами підготували доповідь «Електронне голосування на виборах до Мосміськдуми у 2019 р. Гібридний адмінресурс на службі виконавчої влади»⁷⁵ та створили сайт «Електронне голосування. Ризики та вразливості»⁷⁶.

Безпосереднє широке застосування дистанційного електронного голосування у масштабах двох суб'єктів РФ (міста федерального значення Москви та Нижегородської області) відбулося у липні 2020 р. у рамках проведення загальноросійського голосування щодо поправок до Конституції. За офіційними даними, до ЦВК подано 1,19 млн заяв на участь в онлайн-голосуванні, а проголосувало 1,1 млн виборців. Явка склала понад 90% (від тих, хто подали заяви), 17,5% – від загальної кількості тих, хто брав участь у голосуванні. Проте у Москві та Нижегородській області виникли серйозні аномалії при проведенні онлайн-голосування – проголосувало більше людей, ніж було зареєстровано. На одній із дільниць виборців виявилось на 217% більше, ніж повинно бути. Понад те, у Москві працівників мерії, столичних бюджетних організацій зобов'язували зареєструватися на порталі mos.ru для дистанційного голосування щодо поправок до Конституції. У низці організацій у бюджетників вимагали зареєструватися на порталі та переконати проголосувати від трьох до 10 знайомих чи родичів⁷⁷.

Під час додаткових виборів депутатів Держдуми (по Курській та Ярославській областях) у вересні 2020 р. було подано 31,57 тис. заяв на онлайн-голосування, проголосували дистанційно 28,9 тис. виборців. Знову ж явка була понад 90% (від тих, хто подали заяви), 9,67% – від загальної кількості тих, хто брав участь у голосуванні.

У травні 2021 р. проводилося всеросійське тренування щодо використання ДЕГ (напередодні єдиного дня голосування 19 вересня). Основною його метою було тестування ДЕГ з максимальним навантаженням – перевірка системи на міцність, безпеку, зручність та функціональність. На участь у тренуванні подано 2,5 млн заяв, проголосувало – 1,2 млн виборців, система ДЕГ опрацювала понад 5 млн транзакцій. Після складання ключів підсумки голосування підбито менше ніж за 15 хвилин.

⁷⁴ Итоги 2019 года : Интернет-голосование. URL : <https://www.golosinfo.org/articles/144005>

⁷⁵ Электронное голосование на выборах в Мосгордуму в 2019 году. Гибридный админресурс на службе исполнительной власти. URL : https://drive.google.com/file/d/1L9U2ssdjw_nRJMjBIzهبhPDppfoWZgmJ/view

⁷⁶ Электронное голосование. Риски и уязвимости. URL : <https://www.evoting.ru/>

⁷⁷ Десять друзей бюджетника : как в Москве собираются повышать явку на голосовании по Конституции. BBC News. Русская служба. 20 марта 2020 г. URL : <https://www.bbc.com/russian/features-51966010>